

Dr. sc. Zilha Mastalić Košuta

Univerzitet u Sarajevu

Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i

međunarodnog prava

zilha.mastalic@gmail.com

UDK 341.322.5-058.65(=163.41)(497.6 Sarajevo)“1992/1995”

Izvorni naučni rad

IZVORNA UTEMELJENOST I METODOLOŠKI APARAT U PROCESU DOKUMENTOVANJA ZLOČINA NAD SRPSKIM STANOVNIŠTVOM U SARAJEVU: KRITIČKA ANALIZA POPISA I IZVJEŠTAJA

Sažetak: Rad se bavi sveobuhvatnom i kritičkom evaluacijom dostupnih popisa i izvještaja o ubijenim i nestalim civilima srpske nacionalnosti u Sarajevu tokom 1992–1995, s posebnim naglaskom na dio grada koji se nalazio pod opsadom. Primarni cilj istraživanja jeste provjera pouzdanosti postojećih objavljenih podataka kroz sistematsko poređenje podataka, identifikovanje neslaganja među različitim evidencijama te analiza uzroka i okolnosti koje su dovele do tih razlika. Cilj je pokazati u kojoj mjeri ti popisi korespondiraju s relevantnim međunarodnim i domaćim izvorima i koliko su naučno validni.

U metodološkom smislu, rad se oslanja na detaljno strukturiran metodološki aparat koji uključuje postupke kritičke analize izvora, verifikaciju informacija kroz više nivoa provjere te upotrebu komparativnih metoda za procjenu vjerodostojnosti podataka. Relevantni izvori obuhvataju široku i raznovrsnu građu: arhivsku dokumentaciju, dokumente korištene u sudskim postupcima pred međunarodnim i nacionalnim sudovima, pravosnažne sudske presude, izvještaje i protokole nezavisnih institucija, organizacija i komisija, kao i druge relevantne materijale koji doprinose objektivnijem i potpunijem sagledavanju zločina.

Analiza se fokusira ne samo na kvantitativne razlike u popisima već i na kvalitativne aspekte dokumentovanja, poput metodologije evidentiranja, političkih, institucionalnih i logističkih faktora koji su utjecali na procese prikupljanja podataka, te dostupnosti i pouzdanosti primarnih izvora.

Sintezom metodoloških postupaka i izvornog materijala rad pruža dublji uvid u složenost dokumentovanja stradanja srpskog stanovništva u Sarajevu te naglašava važnost naučno utemeljenog i višeslojnog pristupa u analizi ratnih evidencija. Rezultati istraživanja doprinose boljem razumijevanju dinamike i obima stradanja, ali i ukazuju na potrebu za daljim unapređenjem metodologija, standarda i izvorske baze u procesu dokumentovanja žrtava ratnih sukoba.

Ključne riječi: Sarajevo, rat, 1992–1995, ubijeni i nestali, civili, srpsko stanovništvo, zločini, popisi, podaci, izvještaji, metodološki aparat, kritička analiza, relevantni izvori.

ORIGINAL GROUNDING AND METHODOLOGICAL APPARATUS IN THE PROCESS OF DOCUMENTING CRIMES AGAINST THE SERBIAN POPULATION IN SARAJEVO: A CRITICAL ANALYSIS OF LISTS AND REPORTS

Abstract: This paper offers a comprehensive and critical evaluation of available lists and reports on killed and missing civilians of Serbian nationality in Sarajevo during 1992–1995, with special emphasis on the part of the city that was under siege. The primary goal of the research is to verify the reliability of existing published data through systematic comparison, identification of discrepancies among different records, and analysis of the causes and circumstances that led to these differences. The aim is to determine the extent to which these lists correspond to relevant international and domestic sources and to assess their scientific validity.

Methodologically, the paper relies on a thoroughly structured analytical framework that includes procedures of critical source analysis, multi-level verification of information, and the use of comparative methods to assess the credibility of the data. Relevant sources encompass a wide and diverse body of material: archival documentation, documents used in judicial proceedings before international and national courts, final court judgments, reports and protocols of independent institutions, organizations and commissions, as well as other relevant materials that contribute to a more objective and comprehensive understanding of the crimes.

The analysis focuses not only on quantitative differences among the lists but also on qualitative aspects of documentation, such as the methodologies of record-keeping, and the political, institutional, and logistical factors that

influenced data-collection processes, as well as the availability and reliability of primary sources.

By synthesizing methodological procedures and primary material, the paper provides deeper insight into the complexity of documenting the suffering of the Serbian population in Sarajevo and underscores the importance of a scientifically grounded and multilayered approach to the analysis of wartime records. The research findings contribute to a better understanding of the dynamics and scale of the suffering, while also highlighting the need for further improvement of methodologies, standards, and source bases in the process of documenting victims of armed conflicts.

Keywords: Sarajevo, war, 1992–1995, killed and missing, civilians, Serbian population, crimes, lists, data, reports, methodological apparatus, critical analysis, relevant sources

Uvod

Jedan od najosjetljivijih segmenata naučnog istraživanja odnosi se na dokumentovanje žrtava, čime se postavljaju temelji za procesuiranje ratnih zločina, izgradnju institucionalne memorije i pravdu. U slučaju Sarajeva, javni prostor obilježen je velikim brojem različitih popisa i izvještaja objavljivanih od vladinih i nevladinih institucija, organizacija i pojedinaca. Iako su ti popisi često doprinosili političkim narativima, njihova naučna i forenzička pouzdanost u brojnim slučajevima ostala je upitna.

Period uoči usmene rasprave o tužbi Bosne i Hercegovine protiv Savezne Republike Jugoslavije (SRJ), odnosno Srbije i Crne Gore, pred Međunarodnim sudom pravde 2006. godine posebno je obilježen intenzivnim objavljivanjem evidencija o zločinima nad srpskim stanovništvom u Sarajevu. Pojedine publikacije i medijski istupi tada, ali i kasnije, plasirali su brojke bez identiteta, dokumentacije i jasnih metodoloških objašnjenja. Primjer takve prakse reflektuje se u različitim, međusobno nesaglasnim brojkama koje su iznosili pojedini autori i organizacije: Milivoj Ivanišević, direktor Instituta za stradanje

Srba u 20. veku, naveo je podatak od 7.428 stradalih Srba, a kasnije i podatak od 8.504 stradala Srba u Sarajevu; Centar za istraživanje zločina nad srpskim žrtvama naveo je broj 4.863, dok Boračka organizacija Republike Srpske navodi 2.902 stradale osobe. Važno je naglasiti da ti izvještaji nisu sadržavali identitete žrtava niti su se zasnivali na provjerenim i vjerodostojnim izvorima, što značajno umanjuje njihovu naučnu pouzdanost i primjenjivost u ozbiljnom istraživačkom radu.¹

Nasuprot tim podacima, ovaj rad fokusira se isključivo na popise koje sadrže identitete i druge identifikacijske podatke žrtava, jer omogućuju detaljnu provjeru izvora, komparativnu analizu i temeljitu provjeru podataka. U analizu su uključeni: popis objavljen u knjizi *Sarajevski kazani smrti* autora Marka Mikerevića 2004. godine,² s 894 evidentirane osobe; popis nevladine organizacije Udruženja za istraživanje stradanja srpskog i ostalih naroda u Sarajevu u periodu 1992–1995. pod nazivom “Istina” s 2.452 imena,³ kao i popisi koje je objavilo Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srpske (MUP RS) – *Preliminarni spisak Srba ubijenih u Sarajevu (1992–1995.)* s 2.435 osoba⁴ te *Preliminarni spisak Srba nestalih u Sarajevu (1992–1995.)* s 575 osoba. Popisi MUP-a sadrže popis identiteta bez okolnosti i drugih detaljnijih podataka o izvršenom zločinu.⁵

Pouzdani popisi žrtava počivaju na trima osnovnim postavkama: svaki podatak mora biti vezan za konkretnu osobu; podatak mora biti provjerljiv kroz relevantne izvore; način prikupljanja podataka mora biti jasno naveden. Bez tih principa evidencije postaju nepouz dane, podložne manipulacijama, politizaciji i instrumentalizaciji.

¹ Arhiv Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu (AIIZ), inv. br. 7-558, *Srpske žrtve u BiH 1992–1995.*

² Marko Mikerević, *Sarajevski kazani smrti*, Doboj, 2004, 110–287.

³ *Ubijeni i nestali srpski civili u periodu od aprila 1992. do kraja 1995. na području Sarajeva*, Udruženje za istraživanje stradanja srpskog i ostalih naroda u Sarajevu u periodu 1992–1995. “Istina”. U popisu je navedeno da je načinjen na osnovu svjedočenja rodbine, prijatelja, poznanika, stradalnika, te na osnovu dokumentacije i objavljenih publikacija.

⁴ “Preliminarni spisak imena Srba ubijenih u Sarajevu u periodu od 1992. do 1995”, MUP RS.

⁵ Isto.

U radu se oslanjamo na sljedeće metodološke postupke: komparativnu analizu imena iz popisa s višestrukim relevantnim izvorima, analizu sadržaja tekstualnih opisa, okolnosti smrti i načina evidentiranja, pouzdanosti podataka kroz relevantne izvore, eliminaciju grešaka kroz identifikaciju ponavljanja, pogrešnih klasifikacija, nepodudarnosti u mjestu, vremenu i uzroku smrti te analizu vjerodostojnosti kroz vjerodostojnu dokumentaciju.

Metodologija rada zasniva se na komparativnoj analizi i analizi sadržaja, pri čemu su imena iz navedenih popisa upoređivana s velikim brojem relevantnih domaćih i međunarodnih izvora. Kao primarni korišteni su podaci Međunarodnog komiteta Crvenog križa (uključujući izvještaje o smrti, zatvorene slučajeve i evidencije o nestalima), formulari za traženje nestalih osoba u Bosni i Hercegovini, dokumentacija Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju (ICTY) iz predmeta koji se odnose na Sarajevo i druga mjesta, matični podaci o ukopima na sarajevskim grobljima, općinski popisi ubijenih i nestalih, dokumenti Federalnog MUP-a, izvještaji komisija za nestale osobe na entitetskom i državnom nivou. Za svaku osobu izvršena je pojedinačna provjera, što je rezultiralo obimnom bazom podataka, analizama i objašnjenjima. U ovom radu predstavljen je dio rezultata, dok će cjelovita analiza biti objavljena u zasebnoj publikaciji.

Analiza popisa o stradanju Srba u Sarajevu

Prvi analizirani popis objavljen je 2004. godine u knjizi *Sarajevski kazani smrti*. Popis sadrži ukupno 894 evidentirana lica s opisima okolnosti smrti.⁶ Autor Marko Mikerević je naveo da su popisana imena prikupljena u Udruženju porodica nestalih lica Srpsko Sarajevo i da se radi o “nezapamćenom genocidu nad Srbima u Sarajevu koji su u ime Alaha počinili muslimanski zločinci”.⁷

⁶ Mikerević, *Sarajevski kazani smrti*, 110-287.

⁷ Isto, 109.

Analizom popisa uočljivo je da nije strukturiran abecednim ni hronološkim redom, te je utvrđeno višestruko ponavljanje istih imena, ponekad i do četiri puta,⁸ što je vještački povećavalo ukupan broj žrtava. Sadržaj popisa dodatno je problematizovan uvidom u 747 imena kod kojih su pronađene razne vrste netačnosti i nepouzdanosti. Te nepravilnosti obuhvataju osobe koje su poginule ili nestale izvan Sarajeva, osobe koje su umrle prirodnom smrću, uključujući i one u poslijeratnom periodu, kao i lica koja su živjela u Sarajevu ili drugim mjestima Bosne i Hercegovine, dok su neka druga odselila u inostranstvo, a upisani su kao ubijeni srpski civili u periodu 1992–1995. Također su evidentirani pripadnici Hrvatskog vijeća obrane (HVO) i drugih vojnih formacija stradalih izvan Sarajeva, također pogrešno klasifikovani kao srpski civili ubijeni u Sarajevu, zatim slučajevi pogrešnog interpretiranja uzroka i mjesta smrti, poginuli vojnici različitih formacija pogrešno evidentirani kao civili, osobe koje su poginule ili nestale van Sarajeva, i drugo. Takve pogreške ukazuju na ozbiljne metodološke propuste, nedostatak provjere podataka i jasno odstupanje od akademskih standarda u izradi popisa žrtava. Ovi rezultati pokazuju nužnost sistematske analize zasnovane na provjerljivim, višestruko potvrđenim izvorima.

Na popisu kod Mikerevića pod brojem 59 nalazi se ime Ana (Mijata) Barać uz tekst: “Ana (Mijata) Banjac rođena je 1924. godine. Odvedena je iz svog stana na Čengić Vili u junu 1992. godine u poslijepodnevnom časovima. U nepoznatom pravcu odvela su je dvojica mladića.”⁹ Međutim, prema relevantnim podacima Ana Barać jeste rođena 1924, ali je 1998. godine umrla prirodnom smrću u Sarajevu i sahranjena u Sarajevu.¹⁰

Mikerević popisuje i 21 osobu kao ubijene srpske civile u Sarajevu u periodu 1992–1995, a prema relevantnim podacima radi se o osobama

⁸ Gašić (Antonije) Petar 3 puta, Ivanović (Jovo) Branko tri puta, Ivetić (Slavko) Milenko tri puta, Jovanović (Vidoje) Ljubiša tri puta, Jagodić (Uroš) Teodor četiri puta, itd. Mikerević, *Sarajevski kazani smti*, 110-287.

⁹ Mikerević, *Sarajevski kazani smrti*, 117.

¹⁰ Pokop Sarajevo, *Matični podaci za ukop umrlog na groblju Vlakovo*, br. 349, Sarajevo, 5. septembar 1998. Autorica posjeduje i fotografiju grobnog mjesta preminule osobe kao i detaljne podatke o preminuloj osobi.

koje su žive.¹¹ Nakon rata neke od njih ostale su živjeti u Sarajevu, dok su neke odselile u druga mjesta Bosne i Hercegovine i inostranstva.¹² Za te osobe postoje adrese i kontakt-telefoni. Zbog zaštite podataka nećemo dati detaljne identifikacijske podatke o njima.

U tabeli ispod navest ćemo dio primjera od 747 pogrešnih interpretiranja iz popisa Mikerevića čiji se nestanci ili smrti ne mogu dovesti u vezu s ubistvima u Sarajevu.

PREZIME (ime oca) IME	Datum i mjesto rođenja	Izvor: <i>Sarajevski kazani smrti</i>		Izvori: Popunjeni Zahtjevi za informacije o nestalim u BiH Međunarodnog crvenog križa / Information request for person unaccounted for on the Territory of Bosnia and Herzegovina, International Committee of the red Cross Međunarodni komitet Crvenog križa/ krsta (MKCK): <i>Izveštaji o smrti; Lista zatvorenih slučajeva; Podaci o traženju nestalih</i> (tri izdanja: 1998, 2004. i 2005. godine) i dr.	
		R. br.	Podaci	Izvor	Podaci
2.	3.	4.	5.	6.	7.
DOTLIĆ (Jovan) STEVO	13. 6. 1966. Bihać	645	Odveden 24. 6. 1992. iz svog stana na Alipašinom Mostu prema brdu Mojnilo.	BAZ- 107326/01 (Međunarodni komitet Crvenog križa (MKCK), BAZ –107326/01, Zahtjev/ Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosje za Dotlić Stevu)	Vojnik VRS-a. Nestao 24. 6. 1992. kad je njegova grupa upala u zasjedu u selu Joševa (Odžak).

¹¹ Neke od osoba za koje je ustanovljeno da su žive osobe je pod brojevima: 83, 92, 108, 120, 121, 175, 447, 488, 558, 604, 609, 673, 689, 695, 704, i dr. Mikerević, *Sarajevski kazani smrti*, 110-287.

¹² Međunarodni komitet Crvenog križa (MKCK), Dosje pod oznakom BAZ-104483/01; MKCK, BAZ-108664/01; MKCK, BAZ-108644/02; MKCK, BAZ-109215-03, MKCK, BAS-000364-01; MKCK, BAZ-111042-01; MKCK, BAZ-109217/02; MKCK, BAZ-108438-01; Izveštaj FMUP Sarajevo od 25. 6. 2004.

IZVORNA UTEMELJENOST I METODOLOŠKI APARAT U PROCESU DOKUMENTOVANJA ZLOČINA
NAD SRPSKIM STANOVNIŠTVOM U SARAJEVU: KRITIČKA ANALIZA POPISA I IZVJEŠTAJA

GAJIĆ (Uroš) DRAGO	28. 8. 1960. Knin	366	Odveden 2. 5. 1992. iz svog stana u Ul. Vojvode Putnika i ubijen u Kasarni "Maršal Tito".	BAZ-314534/01 (MKCK, BAZ-314534/01, Zahtjev/ Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosje za Gajić Dragu)	Pilot u bivšoj JNA. Njegov avion oboren 11. 6. 1992. između Dervente i Doboja.
KOJIĆ (Lazo Kostić) ROSA	1930. Gustovara-M. Grad	544	Živjela do 12. 5. 1992. u svojoj kući na Humu. Nakon što su je tukli, ubili su je s dva hica, a kuću i tijelo zapalili.	BAZ-106274/01 (MKCK, BAZ-106274/01, Zahtjev/ Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosje za Kojić Rosu)	Živjela u selu Gustovara. Sve stanovništvo napustilo selo u noći 10. na 11. 10. 1995. osim nje i od tada nema vijesti o njoj.
KRSTIĆ (Mile) DUŠAN	23. 7. 1931. Unka-Bos. Brod	669	Odveden 13. 5. 1992. iz kuće u S. Koloniji i ubijen u Domu kulture u Hrasnici od strane vojnika Sandžacke brigade.	BAZ-109058/01 (MKCK, BAZ-109058/01, Zahtjev/ Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosje za Krstić Dušana)	Nestao 13. 5. 1992. tokom povlačenja stanovništva. Prema izjavama upao u rijeku Bosnu (Podnovlje-Doboj).
LAZIĆ (Cvjetko) MILORAD	1941. M. Bukovica - Derventa	326	Otac-Cvjetin; Odveden 6. 4. 1992. iz svog stana u N. Sarajevu i ubijen u policijskoj stanici u Ul. Vojvode Putnika.	BAZ-107915/01 (MKCK, BAZ-107915/01, Zahtjev/ Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosje za Lazić Milorada)	Živio u selu D. Vrela (Bos. Brod). Zadnji put viđen kad se vratio u maju 1992. da vidi kuću i uhapsili ga pripadnici HVO-a. E. 25. 10. 2000. u Srpskom Brodu; I. 16. 5. 2005. u Banjoj Luci, urađen DNK.

BOJIĆ (Dragan) RADOSLAV	10. 1959. Krivaja- Prijedor	648	Odveden 14. 6. 1992. iz svog stana u Ul. Džemala Bijedića prema depou preduzeća Gras.	BAZ- 965881/01 (MKCK, BAZ- 965881/01, Zahtjev/ Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosje za Bojić Radoslava)	Vojnik 43. mot. brig. VRS-a. Zadnji put viđen 14. 9. 1995. oko Kulen- Vakufa u vojnoj akciji. R. u Koprivni 1. 3. 1996, Ident. 28. 1. 2003. u Banjoj Luci, urađen DNK.
BAJIĆ (Branko) DUŠAN	18. 2. 1955. Rekavica-B. Luka	507	Odveden 10. 7. 1992. iz svog stana u Ul. Gundulićeva u policij. stanicu Centar radi provjere.	BAZ- 917477/01 (MKCK, BAZ- 917477/01, Zahtjev/ Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosje za Bajić Dušana)	Vojnik VRS-a, 16. jed. B. Luka. Nestao tokom borbi na Vozućkom ratištu 10. 9. 1995. A. T. 20. 8. 2002. u Stari Stog (Zavidovići), Ident. 1. 3. 2004. u Banjoj Luci, urađen DNK.
ĐURIĆ (Milorad) SLOBODAN	29. 7. 1963. Beograd	753	Odveden 14. 5. 1992. iz svog stana u Ul. Valtera Perića u prizemlje zgrade Elektrodistribucije.	BAZ- 102111/01 (MKCK, BAZ- 102111/01, Zahtjev/ Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosje za Đurić Slobodana)	Krenuo krivim putem i upao u hrvatski prostor pored Kladara (Bos. Šamac), 14. 6. 1992. Došlo je do pucnjave te je ranjen u nogu, a prijatelj je pobjegao. Od tada nema vijesti.
ĐURĐEVIĆ (Nikola) ĐURO	22. 2. 1966. Beočin-Novi Sad	752	Odveden 27. 5. 1992. iz svog stana u Ul. Džemala Bijedića u upravnu zgradu preduzeća "Plin". Od tada mu se gubi trag.	BAZ- 000586/01 (MKCK, BAZ- 000586/01, Zahtjev/ Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosje za Đurđević Đuru)	Vojnik 1. prnjavorske brigade 1. korpusa VRS. Nestao 27. 5. 1995. za vrijeme vojne akcije u području Podsjelovo (Vozuća) na planini Ozren.

IZVORNA UTEMELJENOST I METODOLOŠKI APARAT U PROCESU DOKUMENTOVANJA ZLOČINA
NAD SRPSKIM STANOVNIŠTVOM U SARAJEVU: KRITIČKA ANALIZA POPISA I IZVJEŠTAJA

ILIĆ (Mladen) DRAGOMIR	12. 1927. Urbanica- Vranje	564	Ubijen 2. 5. 1972. (1992) u svojoj kući na Mejtašu, a kuća mu zapaljena.	BAZ- 102694/01 (MKCK, BAZ-102694/01, Zahtjev/ Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosje za Ilić Dragomira)	Odveli ga iz stana u Mostaru tri pripadnika HVO-a 1. 3. 1993. Od tada nema vijesti o njemu.
JAKOVLJEVIĆ (Momo) DRAGAN	11. 12. 1967. Nikšić	622	Odveden 15. 4. 1992. iz svog stana u Ul. Istarska u skladište "Unipromet" gdje prestaje njegov život.	YUB- 101625/01 (MKCK, YUB-101625/01, Zahtjev/ Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosje za Jakovljević Dragana)	Rezervista JNA. Uhapsili ga u Mostaru pripadnici HVO-a 15. 4. 1992. i zadnji put viđen u zatvoru "Lora" u Splitu. E. 30. 8. 2003. u groblju Međine (Mostar), I. 2. 3. 2004. u B. Luci, ur. DNK.
JAKŠIĆ (Milan) SLOBODAN	18. 7. 1973. Kraljevo	265	Odveden 2. 5. 1992. iz svog stana na Otoci prema Tvornici žice. Dalje mu se gubi trag.	YUB- 101129/01 (MKCK, YUB-101129/01, Zahtjev/ Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosje za Jakšić Slobodana)	Vojnik na služenju roka u JNA. Uhapsili ga pripadnici HV-a 2. 5. 1992. u mjestu Kolibe (Bos. Brod). Poslije zatvora u Orašju, gdje je bio do 15. 12. 1993, gubi mu se trag.
JELIĆ (Stevo) DUŠAN	4. 1966. Dubrovnik	570	Rođ. 1965; Odveden 14. 5. 1992. iz svog stana u Ul. Titova prema hotelu "Evropa", gdje mu se gubi svaki trag.	YUB- 101628/01 (MKCK, YUB-101628/01, Zahtjev/ Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosje za Jelić Dušana)	Rezervista JNA. Uhapsili ga pripadnici HV-a 14. 5. 1992. u Čapljini (Crnoglav), odveden u Ploče, potom u Split, gdje mu se gubi trag.

MANOJLOVIĆ (Nikola) MILORAD	11. 2. 1952. Ivoševci- Kistanje	737	Odveden 12. 6. 1992. iz svog stana u Ul. Skenderija prema Jevrejskom groblju i navodno ga ubili pripadnici Zelenih beretki.	BAZ- 902625/01 (MKCK, BAZ-902625/01, Zahtjev/ Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosje za Manojlović Milorada)	Vojnik VRSK-a. Nestao 10. 7. 1995. tokom vojne akcije s HVO-om na području B. Grahova kad je uhapšen.
MARINKOVIĆ (Ranko) DEJAN	7. 4. 1972. Slavonski Brod	835	Odveden 2.5.1992. iz stana u ul. Sutjeska u MUP-u Centar gdje mu se gubi trag.	BAZ- 105452/01 (MKCK, BAZ-105452/01, Zahtjev/ Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosje za Marinković Dejana)	Vojnik JNA. Nestao nakon što je ranjen u vojnoj akciji u D. Kolibama kod B. Broda 2. 5. 1992. i poslije liječenja u Slavonskom Brodu.
OGNJEKOVIĆ (Stanko) PREDRAG	16. 2. 1967. Sisak	674	Odveden 3. 5. 1992. iz stana u Ul. Logavina i nestao u policijskoj stanici u toj ulici.	BAZ- 107443/01 (MKCK, BAZ-107443/01, Zahtjev/ Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosje za Ognjenović Predraga)	Vojnik HV-a. Nestao kod mjesta Rilić (Kupres) 3. 5. 1992. Zadnji put viđen u ambul. u pritvoru na Manjači, august 1992.
TADIĆ (Mile) MILAN	6. 1958. Mačkovo Selo- Petrinja	473	Otac-Milorad; Odveden 24. 5. 1992. iz stana u Ul. Gajev trg u robnu kuću "Svjetlost", gdje mu se gubi trag.	BAZ- 967069/01 (MKCK, BAZ-967069/01, Zahtjev/ Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosje za Tadić Milu)	Vojnik VRS-a. Nestao 10. 10. 1995. za vrijeme borbi na području Mrkonjić-Grada.

Nakon uklanjanja netačnih i pogrešno klasifikovanih podataka, analiza pokazuje da Mikerevićev popis sadrži indicije za 117 utvrđenih slučajeva ubijenih civila srpske nacionalnosti u dijelu Sarajeva pod kontrolom Armije Republike Bosne i Hercegovine. Dodatno, identifikovano je još 30 osoba za koje postoji potvrda da su stradali kao srpski civili u Sarajevu, ali bez pouzdanih podataka o okolnostima njihove smrti, odnosno nije moguće precizirati da li su stradali usljed granatiranja, snajperskog djelovanja ili direktnog djelovanja počinilaca unutar kontrolisanog područja Armije Republike Bosne i Hercegovine (ARBiH).

Neki pripadnici srpske zajednice u relevantnoj dokumentaciji vode se kao nestali, što otežava precizno utvrđivanje broja ubijenih. Primjera radi, prema evidenciji Crvenog križa Anđa Kršikapa je nestala u novembru 1992, kada je navodno pokušala preći liniju fronta između ARBiH i VRS.¹³ Drugi primjer odnosi se na Jovu Golubovića iz mjesta Bulози kod Pala, koji je 17. oktobra 1992. krenuo u Ilijaš u posjetu rodbini. Prema izjavama svjedoka, posljednji put viđen je u Vogošći. Od tada nema vijesti o traženoj osobi.¹⁴ Za te slučajeve nije moguće sa sigurnošću utvrditi način stradanja bez pretpostavki, što dodatno otežava precizno utvrđivanje broja žrtava. Oba ova primjera navedena su u analiziranim popisima nestalih i ubijenih Srba.

U Mikerevićevom popisu nedostaju imena brojnih dokumentovanih žrtava, uključujući većinu ubijenih na lokalitetu Kazani (osim sedam imena), kao i članove porodice Ristović kojih nema u popisu kod Mikerevića, kao i druge žrtve čija je smrt potvrđena relevantnom dokumentacijom. Pa tako Mikerević ne navodi imena: Milena Drašković, Ergin Nikolić, Dušan Jovanović, Zoran Vučurović, Novka Lemez, Branislav Radosavljević, Stojan Žuža, Kosta Vrančić, Slobodan Minić, šestočlana porodica Ristović i drugi, a koje su u Sarajevu ubili pripadnici ARBiH.

¹³ MKCK, BAZ-107739/01, Zahtjev/Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosje za Anđu Kršikapu.

¹⁴ MKCK, BAZ-108441/01, Zahtjev/Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosje za Jovu Golubovića. Za Jovu Golubovića u knjizi *Sarajevski kazani smrti* pod brojem 102 piše da je "rođen 21.1.1936. godine. Odveden 17. 10. 1992. iz svoje kuće u Buća Potoku. Svjedoci tvrde da su ga prema brdu Žuč odvele komšije Sandžaklije. Nikada nije pronađen." Mikerević, *Sarajevski kazani smrti*, 123.

Drugi analizirani popis sačinilo je nevladino udruženje “Istina” pod naslovom *Ubijeni i nestali srpski civili u periodu od aprila 1992. do kraja 1995. na području Sarajeva*.¹⁵ Popis obuhvata ukupno 2.452 imena, uz znatne varijacije u obimu dostupnih informacija. Dok se za pojedine osobe navode relativno detaljni opisi, uključujući podatke o mjestu, okolnostima i načinu stradanja, za druge se bilježi samo ime ili se čak pojavljuju potpuno neidentifikovane osobe označene inicijalima *N. N.*, što ukazuje na heterogenu strukturu i neujednačenost izvora iz kojih je popis sastavljan.

Sveobuhvatna analiza ovog popisa otkrila je značajan broj netačnih, nedosljednih i nepouzdatih podataka, što ukazuje na ozbiljna metodološka ograničenja i upitnu vjerodostojnost evidencije u cjelini. Za najmanje 2.200 osoba, odnosno oko 90% ukupno evidentiranih, identifikovane su različite vrste nepravilnosti koje se mogu svrstati u više analitičkih kategorija:

1. Osobe koje nisu stradale na području Sarajeva, već na drugim lokacijama u Bosni i Hercegovini, čime dolazi do pogrešnog geografskog atribuiranja stradanja;
2. Žrtve stradale od HVO-a na drugim ratištima, ali su u popisu navedene kao ubijeni srpski civili u Sarajevu;
3. Osobe koje su umrle prirodnom smrću, što ukazuje na nepostojanje osnovne provjere uzroka smrti;
4. Žive osobe pogrešno evidentirane kao ubijene – u popisu su identifikovana 22 takva slučaja, što predstavlja jedan od najozbiljnijih indikatora nepouzdanosti evidencije;
5. Civili koji su ubijeni od granatiranja ili snajperskog djelovanja VRS-a, ali su neispravno upisani kao žrtve ARBiH;
6. Osobe druge etničke pripadnosti navedene kao srpski civili, što pokazuje da kriteriji etničke identifikacije nisu bili jasno definisani niti dosljedno primijenjeni;
7. Višestruko ponavljanje istih imena, što ukazuje na uvećanje broja žrtava;

¹⁵ *Ubijeni i nestali srpski civili u periodu od aprila 1992. do kraja 1995. na području Sarajeva*, NVO “Istina”.

8. Pripadnici ARBiH koji su poginuli u borbama, ali su klasifikovani kao srpski civili;
9. 581 vojnik poginuo na različitim ratištima u Bosni i Hercegovini, evidentiran kao “ubijeni srpski civili u Sarajevu”, što drastično narušava vjerodostojnost popisa i ukazuje na sistemske pogreške u klasifikaciji žrtava;
10. Osobe označene kao N.N. (nepoznate), bez ikakvih identifikacijskih podataka koji bi omogućili provjeru njihove stvarne egzistencije;
11. Osobe čiji identiteti nisu pronađeni u bilo kojem relevantnom i provjerljivom izvoru, uključujući matične registre, Crveni križ, općinske evidencije, dokumente o ukopu ili sudsku dokumentaciju.

U popisu su navedeni podaci bez identiteta, s oznakom NN, koje je teško pouzdano komparirati i utvrditi. Na popisu su od brojeva 1503 do 1520 navođeni paušalni zločini nad više osoba pod oznakama NN.¹⁶ U tabeli ispod primjer:

NN	Prema svjedočenju poslije neuspjelog napada na Vojkoviće u proljeće 1993. u Hrasnici ubijeno 60 Srba i negdje uklonjeno.
NN	Prema svjedočenju grobara Ratka Mirkovića 50 Srba ubijeno u bolnici Koševo i prebačeno preko žice u groblje Lav.

Na popisu NVO “Istina” nalazi se ime Lenke Čalić pod brojem 249. U opisu piše da je rođena 1923. godine i “nestala u Sarajevu u junu 1992”, prema podacima Kancelarije za traženje nestalih.¹⁷ Prema relevantnim podacima Lenka Čalić, rođena 1923, umrla je prirodnom smrću 12. juna 1997. i ukopana je u Sarajevu na groblju Bare.¹⁸

¹⁶ NVO “Istina”, podaci 1503-1520, 11.

¹⁷ NVO “Istina”, br. 249, 2.

¹⁸ Pokop Sarajevo, *Matični podaci za ukop umrlog na groblju Bare*, br. 199, Sarajevo, 13. juni 1997. Autorica posjeduje i fotografiju grobnog mjesta umrle kao i detaljne podatke o umrloj osobi.

Dušanka Latinović je u popisu NVO “Istina” zavedena pod brojem 1135 te je navedeno da je rođena 1933. godine, “odvedena je u maju 1995. iz svog stana u ulici Socijalističke revolucije 16”. Ista osoba navedena je i u drugim popisima.¹⁹ Prema relevantnoj dokumentaciji Dušanka je umrla 22. maja 1999. prirodnom smrću. Osmog jula 2003. ekshumirana je s groblja “Sveti Marko” i prenesena u Vogošću.²⁰

Jovo Vasković zaveden je u popisu NVO “Istina” pod brojem 2302. Navodi se da je sin Milinka, rođen 1960. i “nestao 7. 7. 1992. u Moćevićima, tijelo nije pronađeno”. Prema relevantnim izvorima Jovo je umro prirodnom smrću 18. februara 2000. godine.²¹

Jovo Bjelica zaveden je u NVO “Istina” pod brojem 113. Prema relevantnim podacima Jovo je rođen 1920. i sahranjen je na Barama 23. januara 1992. godine,²² prije nego je rat i započeo.

Nebojša Bačanović u popisu NVO “Istina” zaveden je pod brojem 47, te stoji da se radi o nestaloj osobi, a prema relevantnim podacima Nebojša je rođen 1953. i umro je 13. septembra 1995. u Jajcu, a tijelo je preneseno 15. aprila 1998. na Bare, grobno mjesto A11-6-22.²³ Ova imena nalaze se i na drugim popisima.

Dio netačnosti iz popisa prikazan je i u tabeli:

¹⁹ *Sarajevski kazani smrti...*

²⁰ AIIZ, inv. br. 2-7042, Podaci o smrti Dušanke Latinović.

²¹ AIIZ, inv. br. 2-7042, Podaci o smrti Jove Vaskovića.

²² AIIZ, inv. br. 2-7042, Podaci o smrti Jove Bjelice.

²³ AIIZ, inv. br. 2-7042, Podaci o smrti Nebojše Bačanovića.

IZVORNA UTEMELJENOST I METODOLOŠKI APARAT U PROCESU DOKUMENTOVANJA ZLOČINA
NAD SRPSKIM STANOVNIŠTVOM U SARAJEVU: KRITIČKA ANALIZA POPISA I IZVJEŠTAJA

PREZIME (ime oca) IME	Datum i mjesto rođenja	Izvor: Popis NVO “Istina”		Izvori za provjeru: Popunjeni Zahtjevi za informacije o nestalim u BiH Međunarodnog crvenog križa /Information request for person unaccounted for on the Territory of Bosnia and Herzegovina, International Committee of the red Cross Međunarodni komitet Crvenog križa/krsta (MKCK). <i>Izveštaji o smrti; Lista zatvorenih slučajeva; Podaci o traženju nestalih</i> (tri izdanja: 1998, 2004. i 2005. godine) i dr.		
		R. br.	Podaci	Izvor	Podaci	
2.	3.	4.	5.	6.	7.	
ŠARIĆ (Đuro) STOJAN	7. 4. 1935. Cusine-Jajce	2063	Odveden 12. 8. 1993. iz svog stana na Koševskom Brdu.	BAZ- 109834/01 (MKCK, BAZ- 109834/01, Zahtjev/ Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosje za Šarić Stojana)	Živio u Jajcu. Zadnji put viđen 13. 9. 1995. tokom vojne akcije HVO-a u gradu.	
ŠOBOT (Dmitar) DUŠAN	8. 8. 1939. Kamenica- Drvar	2110	Premlaćen 13. 9. 1992. u svom stanu na Skenderiji, a onda poveden u nepoznatom pravcu.	BAZ- 965891/01 (MKCK, BAZ- 965891/01, Zahtjev/ Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosje za Šobot Dušana)	Vojnik VRS-a 1. brigade iz Drvara, 2. krajiški korpus. Nestao u Hrgaru (Bihać) 13. 9. 1995. tokom vojne akcije. A. T. 9. 5. 2000. u Hrgaru, I. 6. 12. 2004. u Banjoj Luci, ur. DNK.	
ŠKORO (Lazar) ĐURO	19. 6. 1948. Slipčiči- Mostar	2102	Rođ. 1941; Odveden 30. 4. 1992. iz svog stana u N. Sarajevu u stanicu policije, a potom u nepoznatom pravcu.	BAZ- 311261/01 (MKCK, BAZ- 311261/01, Zahtjev/ Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosje za Škoro Đuru)	Uhapsili ga pripadnici HVO-a 30. 4. 1992. ispred robne kuće. Zatočen u Lipnju kod Ljubuškog i kasnije u Dretelju. Gubi mu se trag.	

MILOVIĆ (Čedo) PREDRAG	18. 7. 1951. Sarajevo	1395	Odveden u junu iz stana u naselju Hrasno. Tijelo nije pronađeno.	BAZ-104861/01 (MKCK, BAZ-104861/01, Zahtjev/ Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosje za Milović Predraga)	Hrvat; Nestao u junu 1992. na Grbavici (u dijelu pod kontrolom VRS-a).
TOMIĆ (Mate) BRANIMIR	28. 2. 1944. Stup-Ilidža	2220	Nestao 9. 6. 1992. iz svog stana na Stupu. Tijelo nije pronađeno.	BAZ-101545/01 (MKCK, BAZ-101545/01, Zahtjev/ Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosje za Tomić Branimira)	Hrvat; Nestao 9. 6. 1992. na Ilidži (u dijelu pod kontrolom VRS-a).

Veliki broj nepravilnosti ukazuje na strukturne metodološke nedostatke koji se odnose na način prikupljanja, verifikacije i sistematizacije podataka. S obzirom na odsustvo jasnog metodološkog objašnjenja o kriterijima uvrštavanja osoba u popis, vjerovatno je da su korišteni sekundarni, parcijalni i neprovjereni izvori, uključujući i neslužbene informacije.

Ova analiza potvrđuje da se popis NVO “Istina” ne može smatrati pouzdanim izvorom. Stoga se nameće zaključak da korištenje ovakvih evidencija zahtijeva kritički, oprezan i metodološki disciplinovan pristup, uz obaveznu upotrebu višestrukih izvora i provjera autentičnosti. Neprecizne i netačne evidencije ne samo da kompromituju naučnu tačnost već mogu imati ozbiljne implikacije u kontekstu pravosudnih postupaka, procesa utvrđivanja činjenica, izgradnje kulture pamćenja i poboljšanja međusobnih odnosa.

U popisima koje je uradio MUP RS navedeni su identiteti, ali bez pojašnjenja o stradanju osobe. Na tim popisima ustanovljene su različite

pogreške koje se odnose na: dupliranje identiteta, nepreciznosti u datumu i mjestu smrti, pogrešne klasifikacije civila i vojnika, uključivanje osoba stradalih izvan Sarajeva, žive osobe i dr. Između ostalog, na ovim popisima, pod rednim brojevima 3, 231, 232, 261, 262, 291, 323, 372, 338, 473 žive osobe koje su pogrešno evidentirane kao ubijene i nestale osobe,²⁴ kao i mnoge druge netačnosti.

Ukupni rezultati analize navedenih popisa (*Sarajevski kazani smrti*, NVO "Istina", MUP-a RS) ukazuju na nekoliko važnih fenomena: pokušaje političkog instrumentalizovanja podataka o žrtvama, što je proizvelo publikacije koje nisu imale za cilj naučnu tačnost, već političku propagandu. Zatim, prisutan je nedostatak standardizovane metodologije jer nijedan od analiziranih popisa nije zasnovan na metodološkom aparatu kakvi se primjenjuju u istraživanju ratnih zločina. Primjetna je nedostajuća sistematika u prikupljanju podataka, provjera podataka u primarnim izvorima, dokumentaciona transparentnost, ekspertiza.

Takve neprecizne evidencije imaju više negativnih posljedica: otežavaju istraživanje ratnih zločina, stvaraju pogrešnu sliku o razmjerima zločina, izazivaju nepovjerenje među zajednicama, diskredituju isprave i legitimne slučajeve stradanja. Samo standardizovano dokumentovanje žrtava s naučno utemeljenim pristupom može omogućiti objektivne rezultate.

Na osnovu provedene analize navedenih popisa, pored 117 civila srpske nacionalnosti iz popisa u knjizi *Sarajevski kazani smrti* za koje postoji indicija da su stradali u Sarajevu u dijelu grada pod kontrolom ARBiH, iz drugih popisa identifikovana je dodatna 71 osoba za koju također postoji indicija da su civili srpske nacionalnosti ubijeni u istom dijelu grada. Ova evidencija ukazuje na ukupno 188 civila srpske nacionalnosti za koje postoje indicije o zločinu, odnosno da su najveći broj njih direktne žrtve pripadnika ARBiH u dijelu Sarajeva pod kontrolom ARBiH. Za dio njih ne može se s potpunom preciznošću utvrditi okolnosti i uzrok smrti

²⁴ MKCK, Dosje pod oznakom BAZ-108310-01; Izvještaj FMUP Sarajevo od 25. 6. 2004; MKCK, BAZ-108644/02; MKCK, BAZ-108644/01; MKCK, BAZ-109001-01; MKCK, BAZ-109001-02; MKCK, BAZ-109215-03; MKCK, BAZ-108616/01; MKCK, BAZ-106743/01; MKCK, BAZ-110663-01, BAZ-103461, i dr.

za šta su potrebna dodatna istraživanja i verifikacija izvora kako bi se precizno utvrdile okolnosti i uzroci smrti.

Detaljan popis s identitetima žrtava i rezultatima analize bit će u narednom periodu objavljen u publikaciji.

Pogrešne interpretacije žrtava ubijenih u granatiranju s položaja VRS-a

Analiza popisa ubijenih stanovnika srpske nacionalnosti u Sarajevu ukazuje na ozbiljan metodološki i sadržajni problem: uključivanje osoba koje su ubijene od granatiranja i snajperskog djelovanja VRS-a, a koje se u evidencijama organizacija iz Republike srpske vode kao “ubijeni srpski civili u Sarajevu” bez navođenja stvarnih okolnosti stradanja. Ovakva praksa značajno narušava vjerodostojnost popisa i pokazuje kako se identitet i način stradanja žrtava može pogrešno interpretirati ili selektivno predstaviti.

Prema provjerljivim izvorima i sudskim dokumentima, određeni broj civila srpske nacionalnosti stradao je usljed artiljerijskih i snajperskih napada VRS-a na dijelove Sarajeva koji su se nalazili pod kontrolom ARBiH. U popisima koje su objavljivale institucije i organizacije iz Republike srpske, ovi slučajevi predstavljani su bez ključnog pojašnjenja – da je smrt uzrokovana projektilima ispaljenim s položaja VRS-a.

Jedan od ilustrativnih primjera odnosi se na porodicu Đorem, čija su imena navedena u *Preliminarnom spisku Srba ubijenih u Sarajevu (1992–1995.)* koji je objavio MUP RS. Pod rednim brojevima od 621 do 624 navedeni su: Bođo Đorem, zatim Božidar Đorem, Magdalena Đorem i Hena Đorem.²⁵ Analiza dokumentacije pokazuje da je Božidar Đorem naveden dva puta, jednom kao Božidar, a drugi put kao Bođo, što ukazuje na neadekvatnu kontrolu unosa ili povećanje broja žrtava. U popisu nije navedeno da je porodica ubijena granatama ispaljenim s položaja VRS-a, što je potvrđeno u relevantnim sudskim dokumentima, uključujući izvještaje ICTY-a o opsadi Sarajeva i dokazni materijal

²⁵ Preliminarni spisak imena Srba ubijenih u Sarajevu u periodu od 1992. do 1995, MUP RS.

sa suđenja, u kojima se detaljno navode civilne žrtve granatiranja u različitim dijelovima Sarajeva. Prema relevantnim izvorima porodica Đorem ubijena je granatama ispaljenim s položaja VRS-a na Trgu nezavisnosti, općina Novi Grad, 6. jula 1995. Tada je ubijeno ukupno pet osoba među kojima pored ove porodice i maloljetni Elvir Ahmović i Nijaz Bajramović.²⁶

Sljedeći primjer je Mirjana Malešević koja je navedena na popisu NVO "Istina" pod brojem 1234²⁷ bez podatka da je ubijena granatom ispaljenom s položaja VRS-a.²⁸ Prema relevantnoj dokumentaciji, ubijena je granatom 27. februara 1993. u Ulici omladinskih radnih brigada, u općini Novi Grad, zajedno s prijateljem Samirom Poljom.²⁹ Ovakvo izostavljanje relevantnih činjenica ometa ispravnu rekonstrukciju događaja.

Ruža Malović evidentirana je na popisu ubijenih Srba MUP-a RS pod brojem 1097.³⁰ Ruža je ubijena u zločinu na pijaci Markale, jednom od najmasovnijih napada na civile tokom opsade Sarajeva. Izvještaji Ujedinjenih nacija (UN) i dokazi prezentovani pred ICTY-em, uključujući suđenja Stanislavu Galiću i Dragomiru Miloševiću, potvrđuju da je Malović stradala od granate ispaljene s položaja VRS-a.³¹ Popisi iz Republike srpske ne navode ove okolnosti, čime se stvara pogrešna percepcija o odgovornosti i dinamici sukoba.

²⁶ Smail Čekić, Muhamed Šestanović, Merisa Karović, Zilha Mastalić Košuta, *Zločini nad djecom Sarajeva u opsadi*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2010, 249.

²⁷ NVO "Istina", br. 1234.

²⁸ AIIZ, inv. br. 7-709, Dosje za Mirjanu Malešević (Dosje sadrži Izvod iz matične knjige rođenih, Izvod iz matične knjige umrlih, Potvrdu o smrti, bolničku dokumentaciju, Popunjeni usmjereni orijentacioni intervju od člana porodice, fotografiju); Čekić et al., *Zločini nad djecom...*, 555;

²⁹ Čekić et al., *Zločini nad djecom*, 555, 637; AIIZ, inv. br. 7-709, Dosje za Mirjanu Malešević; AIIZ, inv. br. 7-597, Dosje za Samira Polju (Dosje sadrži Izvod iz matične knjige rođenih, Izvod iz matične knjige umrlih, Potvrdu o smrti, bolničku dokumentaciju, Popunjeni usmjereni orijentacioni intervju od člana porodice, fotografiju).

³⁰ "Preliminarni spisak imena Srba ubijenih u Sarajevu u periodu od 1992. do 1995," MUP RS.

³¹ ICTY, dok. br. 150831ED, 31.8.2015; Lokalno pravosuđe, Sjećanje na stradale sugrađane, 4. februar 2011, BIRN.

Za Maju Đokić, koja se nalazi pod brojem 614 na popisu ubijenih Srba,³² nije navedeno da je ubijena granatom ispaljenom s položaja VRS-a u Titovoj ulici, općina Centar, 9. aprila 1995, vraćajući se s treninga, a geleri su je pogodili u vratnu arteriju i prsa. Ukopana je na groblju Lav u Sarajevu.³³ U istom zločinu ubijena je i Munevera Selimović.³⁴ Popisi iz Republike srpske izostavljaju ove važne činjenice, što dovodi do pogrešne klasifikacije civilnih žrtava.

Primjeri porodice Đorem, Mirjane Malešević, Ruže Malović i Maje Đokić predstavljaju dio primjera i samo mali dio šireg problema. U popisima koji su objavile institucije i organizacije iz Republike srpske u stotinama slučajeva nedostaju ključni podaci o tačnoj vrsti oružanog djelovanja, lokaciji ispaljivanja projektila, identitetu počinitelja, izvoru smrtonosnog djelovanja. U mnogim slučajevima civili ubijeni granatama ili snajperskom vatrom VRS-a vode se jednostavno kao “ubijeni Srbi u Sarajevu”, bez ikakvih dodatnih pojašnjenja. Ovakva praksa omogućava selektivnu interpretaciju događaja i zanemaruje provjerene činjenice utvrđene u međunarodnim i domaćim sudskim procesima, kao i naučnim istraživanjima.

Sudski dokazi uključuju: predmete ICTY-a protiv Stanislava Galića (IT-98-29), Dragomira Miloševića (IT-98-29/1), Radovana Karadžića (IT-95-5/18), Ratka Mladića (IT-09-92-T) i drugih, gdje se detaljno dokumentuju civilne žrtve granatiranja u Sarajevu; dokumente domaćih pravosudnih tijela: presude Okružnog suda u Sarajevu i Suda Bosne i Hercegovine, koji potvrđuju zločine u Titovoj ulici, Markalama i drugim dijelovima; izvještaje UN-a koji sadrže i detaljna mapiranja civilnih žrtava granatiranja u Sarajevu tokom 1992–1995, kao i naučna istraživanja a koje navedeni analizirani popisi ni izvještaji ne koriste.

³² “Preliminarni spisak imena Srba ubijenih u Sarajevu u periodu od 1992. do 1995”, MUP RS.

³³ Čekić et al., *Zločini nad djecom*, 395; AIIZ, inv. br. 7-1341, Dosje za Maju Đokić (Dosje sadrži Izvod iz matične knjige rođenih, Izvod iz matične knjige umrlih, Potvrdu o smrti, bolničku dokumentaciju, Popunjeni usmjereni orijentacioni intervju od člana porodice, fotografiju).

³⁴ Čekić et al., *Zločini nad djecom*, 395.

Značajan je broj primjera gdje su ubijeni civili od granata i snajperskog djelovanja VRS-a, a za koje nije navedeno da su ubijeni na taj način.³⁵

Pogrešna klasifikacija žrtava, bilo namjerna bilo rezultat nepažnje, ima ozbiljne posljedice: narušava naučnu tačnost, otežava proces utvrđivanja historijskih činjenica, stvara prostor za manipulaciju podacima te može oblikovati pogrešnu sliku o ratnim zločinima u Sarajevu. Precizno navođenje identiteta žrtava i okolnosti njihovog stradanja nije samo akademska obaveza, već i etička dužnost prema žrtvama i njihovim porodicama. Sistematska analiza pokazuje da mnogi popisi iz Republike srpske izostavljaju presudne informacije i da je stoga nužno provesti korekcije podataka koje trebaju biti zasnovane na relevantnoj i sudski potvrđenoj dokumentaciji.

Zločini pripadnika ARBiH u Sarajevu

Srpsko stanovništvo koje je ostalo živjeti u Sarajevu tokom rata bilo je u izuzetno složenom i teškom položaju. S jedne strane, često je bilo poistovjećivano s onima koji su napadali ili granatirali grad, dok je s druge strane trpjelo kritike i nerazumijevanje dijela vlastite zajednice zbog odluke da ostane u gradu pod opsadom. Uz stalni strah od granatiranja i snajperskog djelovanja, pratila ga je bojazan od mogućih odmazdi, posebno u trenucima kada su se na drugim područjima Bosne i Hercegovine događali najteži zločini nad Bošnjacima.

U pojedinim kvartovima Sarajeva, naročito u ranoj fazi opsade, dolazilo je do samovoljnog djelovanja pojedinaca koji su preuzimali kontrolu nad određenim dijelovima grada, formirali kontrolne punktove i pritvore,

³⁵ U navedenim popisima nalaze se i ova imena, ali bez podatka da su navedene osobe ubijene granatama i snajperom s položaja VRS-a. Prema relevantnim izvorima utvrdili smo način stradanja i ovih osoba: Nebojša Đerković ubijen gelerom granate 11. aprila 1993. u Sarajevu; Milenko Dejić ubijen 4. aprila 1993. gelerom granate na Dobrinji; Biljana Drapić ubijena gelerom granate 1. septembra 1992. na Dobrinji; Đoko Kočović ubijen snajperom na Marijin Dvoru 27. marta 1995; Predrag Kovačević ubijen gelerom granate u Butmiru 14. marta 1993. AIIZ, Arhivske baze sarajevskih općina o ubijenim/poginulim i nestalim osobama na području Sarajeva; i drugi primjeri.

te primjenjivali nasilje, pljačke i druge oblike zlostavljanja u najvećoj mjeri nad srpskim stanovništvom. Te zloupotrebe dokumentovane su u mnogim dijelovima grada: Bentbaša, dvorana “Zetra”, PBS Čengić-Vila, objekti “Mladen Stojanović”, bivša kasarna “Viktor Bubanj”, podrum hotela “Zagreb”, kao i u naseljima Pofalići, Dobrinja i Alipašino Polje. Meta zlostavljanja povremeno su bili i građani drugih nacionalnosti koji su se suprotstavljali njihovoj samovolji.

U prvim ratnim mjesecima u sarajevskim naseljima vojni policajci u značajnoj su mjeri pretresali stanove srpskog stanovništva kako bi se oduzelo oružje i uklonila mogućnost upotrebe skrivenog naoružanja. Tokom tih pretresa dolazilo je do nekontrolisanih zloupotreba, zastrašivanja i diskriminacije građana srpske nacionalnosti. Istaknuti Srbi na ključnim funkcijama u Sarajevu, poput Mirka Pejanovića (član Predsjedništva RBiH), Tatjane Ljujić Mijatović (predsjednica Skupštine RBiH) i Mire Lazovića (predsjednik Ratne skupštine RBiH), aktivno su pokušavali zaštititi stanovništvo i rješavati konflikte nastale u tom periodu. Povodom takvih problema obraćali su se i održavali niz sastanaka i s predsjednikom Predsjedništva RBiH Alijom Izetbegovićem, kao i članom Predsjedništva RBiH Ejupom Ganićem.³⁶

General Jovan Divjak ukazivao je da je krajem 1992. i početkom 1993. u jedinicama ARBiH i policiji izražena tendencija da pripadnici srpskog porijekla budu raspoređivani na najteže položaje, uključeni u jurišne grupe, dok su istovremeno smjenjivani s dužnosti komandira.³⁷ Pripadnici jedinica ARBiH pod komandom Mušana Topalovića Cace, Ramiza Delalića Čele i nekih drugih lica ulazili su u srpske stanove i prisiljavali stanovnike na rad uz prijetnje. Dolazak prognanih i raseljenih osoba iz istočne Bosne koji su bježali od zločina, a nad njima i njihovim porodicama počinjeni najteži zločini, dodatno je pojačao antisrpsko raspoloženje u gradu.³⁸

³⁶ Ljubomir Berberović, *Srpsko konsultaciono vijeće u Sarajevu 1993–1994*, Sarajevo, 2008.

³⁷ Divjak, “Časno je bilo biti građanin Sarajeva”, u: Berberović, *Srpsko konsultaciono vijeće...*, 162.

³⁸ Strah od odmazde bio je dodatno pojačan kada je grupa predstavnika iz Goražda došla u zgradu Predsjedništva RBiH s prijetnjom da ako “srpska vojska nastavi

Najpoznatiji slučajevi zločina koje su počinili pripadnici ARBiH evidentirani su na lokalitetu Kazani na Trebeviću, gdje su ubijeni: Marina i Radoslav Komljenac, Milena Drašković, Ergin Nikolić, Dušan Jovanović, Predrag Šalipur, Zoran i Miodrag Vučurović, Nevenka i Marko Bošković, Dragomir Čeranić, Novka Lemez, Branislav Radosavljević, Stojan Žuža, Kosta Vrančić, Duško i Ljeposava Pešić te Slobodan Minić.³⁹ Iz jame Kazani ekshumirano je najmanje 20 tijela, sedam ili osam ekshumirano je s obližnjih lokacija Grm i Maline. Na Kazanima, Grmu, Malinama i Boguševcu ubijeno je ukupno 47 ljudi, pretežno Srba, ali osim njih nekoliko ubijenih civila bilo je i drugih nacionalnosti. Odgovorni za ove zločine bili su iz 10. brdske brigade Prvog korpusa ARBiH, pod komandom Mušana Topalovića Cace. Nadzor nad tim jedinicama bio je ograničen, a Caco je sprovodio svirepe torture i likvidacije nad žrtvama i prijetio svojim vojnicima ako ne izvršavaju njegove naredbe.⁴⁰ Akcija “Trebević II”, koju je odobrilo Predsjedništvo RBiH i komandant Štaba Vrhovne komande, rezultirala je hapšenjem pripadnika brigade, uključujući Cacu i Ramiza Delalića.⁴¹ Prilikom pokušaja bjekstva u vatrenom obračunu Caco je ubijen, a Delalić se predao. Sudski procesi, usljed teških uslova opsade i rata, provedeni su pred sarajevskim Okružnim vojnim sudom, koji je 1994. izrekao kazne za četrnaestericu pripadnika brigade, u rasponu od šest mjeseci do šest godina zatvora. Sljedećih godina procesi su se nastavili, uključujući

da napada Goražde i ako pokuša da ga osvoji, za šta ima izgleda, - muslimani će izvršiti odmazdu nad oko 78 000 Srba u Sarajevu”. Dragomir Ubiparipović, *Ratni dnevnik jednog sveštenika*, Beograd, 2011, 144.

³⁹ “Istina o Cacinim zločinima”, Dossier: Kazani, *Dani*, 10. novembar 1997; Detaljnije o zločinima na Kazanima vidjeti Nicolas Moll, “Sarajevska najpoznatija javna tajna”: *Suočavanje sa Cacom, Kazanima i zločinima počinjenim nad Srbima u opkoljenom Sarajevu, od rata do 2015: Između sjećanja, poricanja i zaborava: Tri studije slučaja o kulturi sjećanja u BiH 20 godina nakon rata*, Sarajevo, 2015; O ovom zločinu detaljnije vidjeti i feljton: “Istina o Cacinim zločinima”, Dossier: Kazani, *Dani*, 10. novembar 1997.

⁴⁰ “Glavni krivac u grobu”, *Oslobođenje*, 4. decembar 1994; Đuro Kozar, “Cacin krvavi trag”, *Oslobođenje*, 14. juli 1994.

⁴¹ ICTY, RBiH, Štab Vrhovne komande oružanih snaga, 25. 10. 1993, *Naredba*, potpisao Rasim Delić. O akciji “Trebević” vidjeti i: Marko Attila Hoare, *How Bosnia armed*, Saqi books, 2004, 97.

višestruke žalbe, oslobađanja i revizije presuda, što pokazuje da je pravosudni sistem u Bosni i Hercegovini nastojao procesuirati te zločine. Najnovija presuda Apelacionog vijeća Vrhovnog suda Federacije Bosne i Hercegovine iz 2023. oslobodila je Samira Bejtića optužbi za zločine na Kazanima.⁴²

Teški ratni zločin počinjen je i nad porodicom Ristović u Gornjim Velešićima 8. jula 1992, kada je ubijeno šest članova porodice, uključujući dječaka Danila (14 godina). Za taj zločin Više javno tužilaštvo Sarajevo podnijelo je zahtjev za sprovođenje istrage, a postupci su završeni drugostepenim presudama pred Vrhovnim sudom RBiH.⁴³

Zločini koji su počinili pripadnici ARBiH u Sarajevu izazivali su strah, diskriminaciju i smrt civila srpske nacionalnosti, ali nisu bili sistemski planirani zločini. Iako su brojni zločini bili brutalni, pravosudni sistem Bosne i Hercegovine, u velikoj mjeri, procesuiranjem odgovornih osoba nastojao je održati zakon i pravdu, kroz dugotrajne sudske procese i presude. Ovi događaji naglašavaju složenost položaja preživjelih Srba u Sarajevu: istovremeno su bili izloženi granatiranju VRS-a, diskriminaciji, nasilju i teškom zločinu unutar grada, dok je pravosudni sistem nastojao procesuirati počinioce i dokumentovati zločine.

⁴² Detaljnije o tome u: Nicolas Moll, “Sarajevska najpoznatija javna tajna”: *Suočavanje sa Cacom, Kazanima i zločinima počinjenim nad Srbima u opkoljenom Sarajevu, od rata do 2015*; “Glavni krivac u grobu”, *Oslobođenje*, 4. decembar 1994; “Istina o Cacinim zločinima”, *Dani*, 10. novembar 1997; “Otkriveno spomen-obilježje Kazani, posvećeno za 17 građana Sarajeva ubijenih 1992. i 1993. godine”, *Stav*, 15. 11. 2021; *Odluka o podizanju spomen obilježja Kazani*, Grad Sarajevo, Sarajevo, oktobar 2021; Nedim Hasić, “Jedna od najmučnijih epizoda agresije: Ago Šteta, žrtva s Kazana”, *Stav*, 9. novembar 2022; “Samir Bejtić oslobođen optužbi za zločine na Kazanima”, *Dnevni list*, 18. 4. 2023. Samir Bejtić je tužio Federaciju Bosne i Hercegovine zbog neosnovanog pritvora u kojem je proveo skoro šest godina; “Samir Bejtić tužio Federaciju zbog neosnovanog pritvora”, *Detektor*, 6. juni 2024; i drugim mnogobrojnim izvorima.

⁴³ Detaljnije o tome u: Čekić et al., *Zločini nad djecom*, 154; Đuro Kozar, “Stradanje Srba u Sarajevu: Revizija istorije sa međunarodnim učešćem”, 3. 5. 2019.

Analiza “Zaključnog izvještaja nezavisne međunarodne komisije za istraživanje stradanja Srba u Sarajevu od 1991. do 1995.”

“Zaključni izvještaj nezavisne međunarodne komisije za istraživanje stradanja Srba u Sarajevu (1991–1995)”⁴⁴ objavljen 13. aprila 2021. predstavlja jedan od posljednjih pokušaja dokumentovanja ratnih događaja u Sarajevu iz perspektive srpskog stanovništva. Komisija je formirana na inicijativu Narodne skupštine Republike srpske i tadašnjeg predsjednika Milorada Dodika, a njen rad finansirala je Vlada Republike srpske. Članovi komisije bili su: Rafael Izraeli (predsjednik), Volter Manošk, Lavrens Armand Frenč, Darko Tanasković, Đuzepe Zakarija, Viktor Bezručenko i Patrik Bario. Od samog početka, formiranje komisije izazvalo je kontroverze u stručnoj i međunarodnoj javnosti, pri čemu je otvoreno pismo 31 stručnjaka za ratove u bivšoj Jugoslaviji izrazilo sumnju u objektivnost i naučnu legitimnost njenog rada.⁴⁵

Analiza je zasnovana na komparativnom pristupu, pri čemu su ključni elementi Izvještaja upoređeni s relevantnom literaturom i dokumentacijom, sudskim presudama ICTY-a, dokumentima domaćih i međunarodnih sudova i drugim relevantnim izvorima. Posebna pažnja posvećena je: strukturi Izvještaja i zastupljenosti tema, korištenim izvorima i njihovoj provjerljivosti, metodološkoj jasnoći i dosljednosti u procjeni stradanja, prisustvu političkog diskursa i revizionističkih tendencija.

Izvještaj obuhvata 1.250 stranica, od kojih je stradanju Srba u Sarajevu posvećeno tek nešto stranica (Peto poglavlje). Veći dio dokumenta fokusira se na šire teme poput historijskih okolnosti, radikalnog islama, medijske propagande i psiholoških aspekata rata, što ukazuje na disbalans između deklarativnog cilja istraživanja i stvarnog sadržaja. Izvještaj se primarno oslanja na: izjave sakupljene tokom rada komisije, dokumentaciju Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina

⁴⁴ *Zaključni izvještaj nezavisne međunarodne komisije za istraživanje stradanja Srba u Sarajevu od 1991. do 1995. godine*, Banja Luka, 2021.

⁴⁵ “Akademici: ‘Formiranje komisije bosanskih Srba je ‘nastojanje da se revidira istina’”, *Balkan Insight*, 21. 2. 2019.

i traženje nestalih lica u Banjoj Luci, selektivne medijske izvještaje i intervjuje, sekundarnu literaturu čija stručna relevantnost nije potvrđena.

Odsustvo ključnih izvora, poput pravosnažnih sudskih presuda ICTY-a i domaćih sudova, predstavlja ozbiljan metodološki nedostatak. U predmetima ICTY-a koji se odnose na Sarajevo korišteno je preko 40.000 dokaznih materijala, od čega oko 10.000 direktno vezanih za ratna dešavanja u Sarajevu. Izostavljanje ovih izvora upućuje kako cilj autorima nije bilo utvrđivanje naučne istine.

Autori Izvještaja u iznošenju konačnog broja ne oslanjaju se na relevantne izvore i dokumentaciju već na izjavu bivšeg policajca Sime Tuševljaka koji je rekao da je u Sarajevu tokom rata ubijeno više od 3.000 srpskih civila. Prema Tuševljakovoj izjavi, od snajpera na Grbavici tokom 1992. i 1993. godine ubijeno je 700 srpskih civila dok je ukupan broj ubijenih na Grbavici, uključujući i vojnike VRS-a, 1600.⁴⁶ U Izvještaju je bez ikakvih provjera i komparacija s relevantnim izvorima naveden podatak Milivoja Ivaniševića, direktora Instituta za istraživanje stradanja Srba u 20. veku, od 8.504 ubijena i nestala srpska civila u Sarajevu.⁴⁷ Te tvrdnje nisu empirijski provjerene niti upoređene s relevantnim dokumentima i sudskim evidencijama. Pojedinačni incidenti prikazani su netačno, kao što su primjeri Dobrovoljačke ulice i broja zatvora/logorskih kampova. U Izvještaju se navode pogrešni podaci o stradanjima pripadnika JNA 2. i 3. maja 1992. u Dobrovoljačkoj ulici, gdje su navedene 32 poginule osobe, dok je prema potvrdi komandanta 2. vojne oblasti, Milutina Kukanjca, stvarni broj šest.⁴⁸ Podaci o “211 zatvora i zatvorskih kampova ARBiH u Sarajevu” također su nestručno predstavljeni, s navodom da su namijenjeni za Srbe, bez identiteta žrtava navedeni su podaci od 98 ubijenih u zatvoru Dobrinja, 64 nestala srpska logoraša u zatvoru “Viktor Bubanj”. U opisu zatočeničkih mjesta uključena su mjesta koja nisu pripadala Sarajevu, poput Čelebića u Konjicu. Izvještaj

⁴⁶ *Zaključni izvještaj nezavisne međunarodne komisije za istraživanje stradanja Srba u Sarajevu od 1991. do 1995. godine*, Banja Luka, 2021, 720.

⁴⁷ Isto.

⁴⁸ “Kukanjac: U Dobrovoljačkoj je ubijeno šest ljudi”, 9. mart 2011, <https://radiosarajevo.ba/vijesti/bosna-i-hercegovina/kukanjac-u-dobrovoljackoj-je-ubijeno-sest-ljudi/46763>

sadrži pokušaje reinterpetacije međunarodno dokumentovanih logora smrti pod kontrolom VRS-a, kao što su Omarska, Manjača i Trnopolje,⁴⁹ što je u suprotnosti s pravosnažnim presudama ICTY-a. Takav pristup ukazuje na politički motivisanu selektivnost i revizionistički ton.

Analiza pokazuje da Zaključni izvještaj ne zadovoljava osnovne standarde naučne validnosti. Metodološki nedostaci, selektivni izvori, odsustvo empirijske verifikacije i očigledan politički diskurs ozbiljno umanjuju njegovu vrijednost kao relevantnog historijskog izvora. Izostanak ključnih sudskih dokumenata, netačne tvrdnje i nepravilna komparacija s međunarodno priznatim podacima ukazuju da dokument više služi interpretativnim i političkim ciljevima nego objektivnom istraživanju. Za ozbiljno istraživanje stradanja srpskog stanovništva u Sarajevu nužno je koristiti pravosnažno dokumentovane izvore, sudske presude, zvanične evidencije i provoditi naučna empirijska istraživanja.

⁴⁹ *Zaključni izvještaj*, 474-476; Navest ćemo samo dio pravosnažnih sudskih presuda koje, između ostaloga, pokazuju da je Trnopolje jedan od logora smrti kroz koji je prošlo oko 30.000 logoraša, koji su mučeni, premlaćivani, uz slučajeve silovanja, te blizu 100 logoraša ubijeno. Za ovaj logor teretilo se više zločinaca, a zločini u Trnopolju navedeni su i u optužnici protiv predsjednika Savezne Republike Jugoslavije (kasnije Srbije i Crne Gore) Slobodana Miloševića. Još zloglasniji logori smrti bili su Manjača i Omarska. Pored Manjače pronađena je jedna od masovnih grobnica u kojoj se nalazilo 540 ubijenih logoraša. Za ove logore izrečene su višegodišnje zatvorske kazne pred ICTY-em, kao i pred nacionalnim sudovima: Milomiru Stakiću (40 godina) - ICTY, Predmet br. IT-97-24, Tužilac v. Milomir Stakić, <https://www.icty.org/en/case/stakic>; zatim Radoslavu Brđaninu (32 godine) - ICTY, Predmet br. IT-99-36, Tužilac v. Radoslav Brđanin, <https://www.icty.org/bcs/case/brdanin>; zatim Nikoli Kovačeviću (12 godina) - Sud Bosne i Hercegovine, Predmet br X-KRŽ-05/40 protiv Nikole Kovačevića, <https://sudbih.gov.ba/Court/Case/4>; potom Miroslavu Kvočki i drugima (ukupno 63 godine) - ICTY, Predmet br. IT-98-30/1, Tužilac v. Miroslav Kvočka i drugi, <https://www.icty.org/en/case/kvocka>.

Zaključak

Analiza objavljenih popisa ubijenih i nestalih Srba u Sarajevu ukazuje na duboke metodološke i izvorske probleme koji su karakterisali veliki broj publikacija nastalih nakon rata. Nepostojanje identiteta žrtava, nedostatak provjere izvora, metodološka neujednačenost i netačnost podataka doveli su do velikih neslaganja i dezinformacija u javnom prostoru.

Korištenjem metodologije i širokog opsega relevantnih izvora, ovaj je rad pokazao da je stvarni broj pouzdano utvrđenih žrtava u analiziranim popisima značajno manji od brojki koje se često citiraju u javnosti. Istovremeno, analiza je ukazala i na postojanje dokumentovanih žrtava koje su izostavljene iz pojedinih popisa, što dodatno potvrđuje potrebu za standardizovanim pristupom.

Ovaj rad potvrđuje da samo sistematska, transparentna i metodološki utemeljena istraživanja omogućavaju vjerodostojno dokumentovanje ratnih zločina. Takav pristup nužan je kako za naučnu zajednicu tako i za pravosuđe, institucije koje se bave istraživanjem ratnih zločina, te za porodice žrtava kojima je istina temeljni oblik satisfakcije kao i za društvo u cjelini.

Kritička analiza popisa ubijenih i nestalih Srba u Sarajevu pokazuje da su mnogi od njih nastajali u politički motivisanim i metodološki nekontrolisanim okolnostima. Nedostatak izvora, višestruke greške, pogrešne identifikacije i čak evidentiranje živih osoba kao žrtava ukazuju na ozbiljne nedostatke u pristupu dokumentovanju zločina.

Nakon analize i provjere više hiljada podataka utvrđeno je postojanje indicije za 188 slučajeva ubijenih srpskih civila u dijelu Sarajeva pod kontrolom ARBiH.

Pouzdana dokumentovanje žrtava predstavlja ne samo naučnu već i moralnu i društvenu obavezu prema svim žrtvama, njihovim porodicama i budućim generacijama.

Izvori i literatura

Objavljeni i neobjavljeni izvori

- Arhiva Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava (AIIZ)
- Dokumentacija Međunarodnog suda za ratne zločine (ICTY)
- Sudski predmeti i presude pred ICTY-em (predmeti protiv: Slobodana Miloševića, Stanislava Galića, Dragomira Miloševića, Željka Ražnatovića Arkana, Vojislava Šešelja, Jovice Stanišića i Franka Simatovića, Ratka Mladića, Radovana Karadžića, Momčila Krajišnika i Biljane Plavšić, Milomira Stakića, Radoslava Brđanina, Miroslava Kvočke i drugih)
- Predmeti Suda Bosne i Hercegovine (Predmet protiv Nikole Kovačevića)
- Ewa Tabeau, *Rat u brojkama: Demografski gubici u ratovima na teritoriji bivše Jugoslavije od 1991. do 1999.*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2009.
- Međunarodni komitet Crvenog križa/krsta (MKCK): *Izveštaji o smrti; Lista zatvorenih slučajeva; Podaci o traženju nestalih* (tri izdanja: 1998, 2004. i 2005. godine)
- *Zahtjev za informacije o nestalim u BiH Međunarodnog crvenog križa /Information request for person unaccounted for on the Territory of Bosnia and Herzegovina, International Committee of the red Cross*
- Baze Komisije za traženje nestalih osoba u Sarajevu i Banjoj Luci
- Izveštaj Federalnog Ministarstva unutrašnjih poslova od 25. 6. 2004.
- Dokumentacija i baze pogrebnih društva iz Sarajeva (“Bakije”, “Pokop”, “Sveti Marko”, “Sveti Josip”)
- Nacionalni sastav stanovništva, Rezultati za Republiku po opštinama i naseljenim mjestima 1991, Statistički bilten, br. 234, Državni zavod za statistiku Republike BiH, Sarajevo, decembar 1993.

- “Bosanski dosije genocida”, MAG, Sarajevo, 1997.
- “Ubijeni i nestali srpski civili u periodu od aprila 1992. do kraja 1995. na području Sarajeva”, Nevladina organizacija “Istina” - Udruženje za istraživanje stradanja srpskog i ostalih naroda u Sarajevu u periodu 1992–1995.
- “Preliminarni spisak Srba ubijenih u Sarajevu (1992.–1995.)”, MUP RS
- “Preliminarni spisak Srba nestalih u Sarajevu (1992.–1995.)”, MUP RS
- Intervjui sa svjedocima i diktafonski snimci s terenskog istraživanja
- Usmjereni orijentacioni intervju s terenskog istraživanja
- Lična arhiva autora

Literatura

- Čekić, Smail, Šestanović, Muhamed, Karović, Merisa, Mastalić Košuta, Zilha, *Zločini nad djecom Sarajeva u opsadi*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, 2010.
- Divjak, Jovan, “Časno je bilo biti građanin Sarajeva”, u: Ljubomir Berberović, *Srpsko konsultaciono vijeće u Sarajevu 1993–1994*, Sarajevo, 2008.
- Hoare, Marko Attila, *How Bosnia armed*, Saqi books, 2004.
- Mikerević, Marko, *Sarajevski kazani smrti*, Doboj, 2004.
- Moll, Nicolas, *Sarajevska najpoznatija javna tajna: Suočavanje sa Cacom, Kazanima i zločinima počinjenim nad Srbima u opkoljenom Sarajevu, od rata do 2015: Između sjećanja, poricanja i zaborava: Tri studije slučaja o kulturi sjećanja u BiH 20 godina nakon rata*, Sarajevo, 2015.
- *Ratni zločini – Transkripti presuda u Bosni i Hercegovini*, knjiga 2, Udruženje za društvena istraživanja i komunikacije (UDIK), Sarajevo, 2016.

- Tokača, Mirsad, *Bosanska knjiga mrtvih: Ljudski gubici u Bosni i Hercegovini 1991–1995*, Istraživačko-dokumentacioni centar, Sarajevo, 2012.
- Ubiparipović, Dragomir, *Ratni dnevnik jednog sveštenika*, Beograd, 2011, 98.
- Grupa autora, *Zaključni izvještaj nezavisne međunarodne komisije za istraživanje stradanja Srba u Sarajevu od 1991. do 1995. godine*, Banja Luka, 2021.

Periodika: *Dani*, *Oslobođenje*, *Stav*, *Politika*, *Slobodna Bosna*, *Dnevni list*

Web-stranice: radiosarajevo.ba, BIRN, SENSE, Detektor, Balkan Insight